

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 02.08.2023

Makale Kabul Tarihi: 05.10.2023

İTTİHAD-I OSMANİ'NİN KURULUŞU VE OSMANLI'NIN YIKILIŐ SÜRECİNDE İBRAHİM TEMO'NUN ETKİSİ

Ertan EMİN*

Öz

Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken, 13 Şubat 1878'den itibaren savaşın da etkisiyle sıkı bir yönetim anlayışı izlenmiştir. Anayasa yürürlükte olduğu hâlde meclis kapatılmıştır. Bu, I. Meşrutiyet'in askıya alınması demektir. Bunun üzerine 1889 yılının Mayıs'ında ülkeyi içinde bulunduğu durumdan kurtarmak, II. Abdülhamit (1876-1909) yönetimine karşı koymak ve meşrutiyetin tekrar ilan edilmesini sağlamak fikri ile "İttihad-ı Osmanî" cemiyeti, bir grup askerî tıbbiye talebesi tarafından kurulmuştur. Cemiyetin birinci kurucu üyesi, fikir ve faaliyetleri, devrimci kişiliğiyle ön plana çıkan, Struga doğumlu ve Arnavut asıllı Dr. İbrahim Temo'dur (1865-1945). Kuruluş tüzüğü İtalyan Carbonari locasından alınarak uygulanan bu cemiyetin faaliyetleri, Osmanlı'nın modernleşme süreci bakımından pek çok fikrin ortaya atılıp hayata geçirilmesi ve çağdaşlaşma yolunda önemli adımlar atılması ile son bulmuştur. Dr. İbrahim Temo'nun amacının; her ne kadar Osmanlı'yı çağdaş bir hâlde getirmek, kültürel, siyasi dönüşüm sağlamak olsa da aynı zamanda Arnavutluk'un bağımsızlığı konusunda da çalışmalar yaparak, Arnavut milliyetçiliğini ön planda tutmak olduğu söylenebilir. Osmanlı içinde önemli makamlara gelme çabasında başarılı olamayan Temo'nun, Arnavutçuluğu öne çıktığı hâlde ömrünün son yıllarını Romanya'da geçirmesi dikkat çekicidir. Bu makalenin hedefi, Osmanlı Devleti'nin yenileşme/modernleşme hareketleri sırasında meydana gelen olaylardan yola çıkarak İttihad-ı Osmanî'nin faaliyetleri ile bu cemiyetin bir numaralı kurucusu olduğu bilinen Dr. İbrahim Temo'nun hayatı, kişiliği, anayasal bir düzen için verdiği mücadeleyi ortaya koyarak modernleşme süreci bakımından değerlendirmeler yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: İttihad-ı Osmanî, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Dr. İbrahim Temo, II. Abdülhamid, Meşrutiyet.

* Dr., ertan_mehonik_mkd@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8126-4432.

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

The Influence of İbrahim Temo on the Establishment of İttihad-i Osmanî and the Process of the Fall of the Ottoman Empire

Abstract

While the Ottoman-Russian War continued, a strict administration approach was followed as of February 13, 1878 with the effect of the war. Although the Constitution was in force, the parliament was dissolved. This meant the suspension of the First Constitutional Monarchy. Thereupon, in May 1889, with the idea of saving the country from the situation it was in, opposing the administration of Abdülhamit II (1876-1909) and ensuring the re-proclamation of the constitutional monarchy, the "*İttihad-ı Osmanî*" society was founded by a group of military medical students. The first founding member of the society was Dr. İbrahim Temo (1865-1945), born in Struga and of Albanian origin, who came to the forefront with his ideas and activities and his revolutionary personality. The activities of this society, whose foundation was taken from the Italian Carbonari lodge, ended with the emergence and implementation of many ideas in terms of the modernization process of the Ottoman Empire and important steps towards modernization. Although Dr. İbrahim Temo's aim was to modernize the Ottoman Empire and to ensure cultural and political transformation, it can be said that he also worked for the independence of Albania and prioritized Albanian nationalism. It is noteworthy that Temo, who was not successful in his efforts to reach important positions within the Ottoman Empire, spent the last years of his life in Romania, even though his Albanianism was at the forefront. The aim of this article is to make evaluations in terms of the modernization process by revealing the activities of the *İttihad-ı Osmanî* and the life, personality and struggle for a constitutional order of Dr. İbrahim Temo, who is known to be the number one founder of this society, based on the events that took place during the reform / modernization movements of the Ottoman Empire.

Keywords: İttihad-ı Osmanî, Union and Progress Party, Dr. İbrahim Temo, Abdülhamid II, Constitutionalism.

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Giriş

Osmanlı Devleti, gerileme dönemine (1699-1792) girince, siyasi, askerî ve ekonomik alanlarda Batı'ya nazaran pek çok başarısızlıklar yaşamıştır. Son birkaç yüzyılda tersine bir gelişme gösteren Osmanlı, bilim ve teknoloji üretimi yerine ihtiyaçlarını, sermaye dâhil dışarıdan karşılamaya başlar. Bu durum, sosyal ve siyasi yapısındaki geri kalmışlığı daha da ortaya çıkarır. O nedenle de dışa bağımlı bir hâle gelir (Tunaya, 1998, s. 36).

Osmanlı devlet müesseselerinin işlevsiz bir hâle gelmesinin nedenlerini, XVII. yüzyılın ilk yarısında Koçi Bey, bir risale hâlinde Sultan IV. Murad'a (1623-1640) sunmuştur. Koçi Bey, risalesinde kurumların bozulma nedenlerini ve bu bozulmanın nasıl düzeltilbileceğine dair görüş ve önerilerde bulunmuştur (*Koçi Bey Risalesi*, 2000). Yine aynı dönemde Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Sultan III. Ahmed'e (1703-1730) sunduğu "*Nasâyihül-vüzera ve'l-ümera*" adlı raporda, Koçi Bey'in de ifade ettiği benzer sıkıntıları dile getirmiştir (Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, 1990; Karal, 1964, s. 585). Tüm bu girişimlere rağmen bir sonuç alınamayınca, Osmanlı devlet adamlarından bazıları çareyi, galiplere yönelerek Batı'yı örnek almakta bulmuşlardır. Osmanlı padişahları, siyasi gücün silahlı kuvvetlere dayandığı bu dönemde askerî açıdan yaşadığı üst üste yenilgiler neticesinde, durumun vahametini anlamış olduklarından Batı'yı takip ve ondan faydalanma yolunu benimsemiştir (Ortaylı, 2010, s. 13-15; 28-32). Askerî yenilgiler sonucunda ekonomik ve siyasi açıdan yıpranan Osmanlı Devleti, reform çabalarını hızlandırmış ve devlet yöneticileri ile okumuş zümreler, Batı'ya yönelmenin gerekliliğine inanmışlardı (Hanioglu, 1981, s. 1).

Batı ülkelerinde açılan elçiliklerde görev yapan devlet adamları ile Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Batı'daki siyasi anlayışı görmüşler, hürriyet ve eşitlik fikirleri ve insan haklarının çok önemli olduğunu öğrenmişlerdi (Ülken, 2021, s. 25-40). Bir süre sonra bu fikir ve anlayışlar, Osmanlı toplumu arasında da yayılarak "*Batılılaşma*" kavramını ortaya çıkarmıştır.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan bu süreçte, Sultan III. Selim'in (1798-1807) orduda yapmış olduğu "*Nizam-ı Cedid*" olarak bilinen ıslahat hareketleri ile akabinde Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) sosyal, ekonomik, askerî, idari, eğitim ve kültür alanında yapmış olduğu yenilikler ön plana çıkmıştır. Buna rağmen Osmanlı toplumunun Batılılaşmaya ya da

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

modernleşmeye kesin adım atmasının, Tanzimat'la olduğu kabul görmektedir. Çünkü Tanzimat'la birlikte insan hakları, hukuk devleti, özgürlük ve demokrasi gibi kavramlar gündeme gelmiş; bunlar sosyal ve siyasal yaşamda önemli denebilecek değişiklikler meydana getirmiştir (Akşın, 2007, s. 23).

Mustafa Reşit Paşa'nın (ö. 1858) girişimleriyle hazırlanıp 3 Kasım 1839'da ilan olunan Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu, temelde devlet anlayışında modernleşmeyle Batı etkisinin başlangıcı, hatta Sened-i İttifak'tan sonra modern Türk Devletinin gelişme seyrinde ilk kamu hukuku kaidesi olduğu belirtilmektedir (İnalçık, 1964a, s. 603). Bununla birlikte Osmanlı tebaasının can, mal ve namus hakları düzenlenerek, haksız kazançların önüne geçilerek daha adil bir yönetim amaçlanmış, düzenli ordu sisteminin yeniden tahsis edilmesi ve yargıda dine bakılmaksızın eşit muamele edilmesi gibi ilkeler benimsenmiştir (Lewis, 2015, s. 149-150). Böylece halk arasında "*eşitlik*" kavramı ortaya çıkmıştır (Karpat, 2019, s. 159-161).

Bu ferman, Osmanlı halkı arasında çeşitli görüş ayrılıklarına sebep oldu. Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanlar; şeri'atın çiğnendiğini, Müslümanların gavurlarla aynı seviyeye indirildiğini hissedip hattı lanetle anarken; Hristiyan tebaa lehine gelişen bu durumu, yeni bir çağın başlangıcı olarak görmekteydi. Batı dünyasında ferman, "*Türkiye'nin muasır medeniyet yoluna girmesini mümkün kılacak müesseselerin temelini atmak ve hatta Batı medeniyetinin bir zaferi*" olarak algılandı (İnalçık, 1964b, s. 624; Karal, 1964, s. 582). Bu durum, yıllar sonra devlette Batı dillerini bilenlerin ön plana çıktığı ve azınlıkların güç kazandığı bir ortam oluştuğu sırada Batı'nın nasıl bir zafer kazanmış olduğunu gözler önüne seriyordu.

Tanzimat'ın ilanından sonra Türk toplumunun özellikle aydın gençleri arasında, Avrupa'nın üstünlüğu ve memleketlerinin bu ülkelere nazaran ne kadar geride kaldığı açıkça anlaşılmaya başlanmıştı (Koray, 1983, s. 566). Kanun-ı Esasi ve parlamenter sistem, büyük çoğunluğu Batı'da eğitim almış ve entelektüel seçkinler olarak görülen Genç Osmanlılar sayesinde gelmişti. Fakat onlar, aldıkları eğitime rağmen düşünce dünyalarını, tamamen olmasa da İslami kategoriye göre şekillendirmişlerdi (Gencer, 2008, s. 359).

Devletin neredeyse tüm kurumlarının yeniden yapılandırılması ve bunların çağdaş düzeyde ihtiyaçlara cevap verecek bir hâle getirilmesi

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

ihtiyacı, Tanzimat döneminin en önemli sorunu olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle siyasal anlamda gerekli temel kanunların hazırlanması ve devletin Avrupalı devletlerde olduğu gibi meşrutî parlamenter bir idare ile yönetilmesi bazı kesimler tarafından ana hedef olarak belirlenmişti. Osmanlı Devleti'nde meşrutî bir sistemin tesisine çalışan “*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*” aslında bu düşüncenin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Beydilli, 2013, s. 430).

Yeni Osmanlılar, Anayasayı yürürlükten kaldıran padişahın suç işlediğini öne sürerek padişahı tenkit eden ilk siyasî bildirgeyi hazırlamışlardır (Ortaylı ve Erdiñ, 2016, s. 25-26). Onların bu propaganda çabalarından sonra 1889 ve 1908 yılları arasında muhalefete cesaret geldi (Mardin, 1996, s. 448-449). Böylece İttihatçılığın serüveni başlamış oldu.

İttihad-ı Osmanî'nin Teşekkülü

Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) tahta çıktığı günlerde, mali sorunlar baş göstermiştir. Karadağ İsyanı neredeyse savaşa dönüşecek bir hâl almış idi. Yaşanan tüm bu olumsuzluklara rağmen başarılı bir siyaset izleyen padişah, Rusya'nın Balkan milletlerini tahrikiyle birlikte ortaya çıkan isyanlar neticesinde Batılı devletlerin “*Berlin Memorandumu*” denilen muhtırayı Bâbiâli'ye vermeyi kararlaştırdıkları sırada tahttan indirilerek öldürülmüştür (Küçük, 1988a, s. 179-185).

Sultan Abdülaziz'in 1876 yılında tahttan indirilmesi sonucunda yerine V. Murat tahta çıkmıştır. Ancak yeni padişahın saltanatı uzun sürmemiştir. Ağustos 1876'da rahatsızlığından dolayı yerini Sultan II. Abdülhamid'e bırakmak zorunda kalır. Bu gelişmeler karşısında Mithat Paşa (ö. 1884), Abdülhamit'le görüşerek meşrutiyeti ilan edeceğine dair söz almıştır (Petrosyan, 1974, s. 17-21, 84-85).

Tahta çıkan Sultan Abdülhamit, yönetimde hiç de rahat değildir. Sık düzenlenen darbe teşebbüsleriyle uğraşmak zorunda kalır. İbrahim Edhem Paşa'nın (ö. 1893), 11 Ocak 1878'de sadrazamlıktan azledilmesinden sonra İstanbul'daki Prodos Mason Locası üstadı olan Rum asıllı tüccar Cleanti Scalieri tarafından, V. Murad ile ilgili gizli bir cemiyet kuruldu. Scalieri, V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için giriştiği teşebbüs, başarısızlıkla sonuçlanınca İngiliz elçiliğinden yardım talep etmiştir. Fakat beklediği desteği göremeyince mevcut padişahın yönetimini devirmek için suikast girişiminde bulunmaya karar vermiştir.

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Birkaç başarısız suikast teşebbüsünden sonra anayasanın askıya alınması gerekçesiyle, II. Abdülhamit rejimine karşı ilk ayaklanmanın başını Ali Suavi çekti. Fakat, “*Sarıklı İhtilalci*”, baskın esnasında yaşanan arbedede öldürüldü. Bu nedenle darbe girişimi, komitenin harekete geçmesi geciktiği için tekrar başarısız olmuştu. Bu olay tarihe “*Çırağan Vak'ası*” olarak geçti (Küçük, 1993, s. 306-307).

Sultan II. Abdülhamid, Rusya ile yapılmakta olan savaşın yarattığı olağanüstü hâl üzerine (Zürcher, 1988, s. 36-37; Küçük, 1988b, s. 218), o zamana kadar alışılmamış olan tenkitler, yüksek yöneticileri rahatsız ettiğinden gazeteleri susturmak için kendi döneminden önce çıkan sansür kurallarını uyguladı. Yasaklara uymayan gazeteler, süreli süresiz olarak kapatıldı (Koray, 1983, s. 566).

II. Abdülhamid döneminde yaşanan siyasal gelişmeler ve padişahın izlediği politikalar, tepki çekiyordu. Askerî Tıbbiye'de okuyan gençler bir araya gelerek, yönetimi değiştirmeye çare aradılar. Muhalifler, 1889 yılı Mayıs ayında “*İttihad-i Osmanî*” adında bir cemiyet kurarak işe başladılar. Cemiyetin kurucuları arasında Tıbbiye Mektebi öğrencileri İşhak Sükuti, Mehmet Reşit, Hüseyinzade Ali, Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo gibi isimler yer alıyordu (Efe, 2017, s. 279).

Tıbbiyeli gençlerin kurduğu İttihat-i Osmanî Cemiyeti, Yeni Osmanlıların devamı niteliğindedir. Onların görüşlerine ve Carbonari usulüne¹ uyararak teşkilatlanan gençler, devletin içinde bulunduğu sorunlara çözüm yolu olarak meşruti bir hükümet kurulmasını arzu ediyorlardı. Bu bağlamda padişah yetkilerinin sınırlandırılması ve azınlıkların kanun önünde eşit haklara sahip olması isteğiyle kendilerini ön plana attılar (Kocabaş, 1991, s. 31). Aynı dönemde sloganik bir siyasi yöneliş vardı. Başta Osmanlılık akımı ile okullarda “*Osmanlı vatandaşı*” yetiştirmeyi amaç edinen okumuşlar, daha sonra devletin birliği niteliğindeki merkezî yönetim, ekonomi ve eğitim aracılığıyla farklı unsurları kaynaştırma yönüne gitmeye karar verdiler (Berkes, 2019, s. 407). Onları bir araya getiren ortak nokta, padişah rejiminden duyulan hoşnutsuzluk ve bu rejimi

¹ Carbonari, İtalyan kömürcülerinin oluşturduğu bir teşkilattır. Küçük hücrelerden meydana gelen bu gruplar, genellikle üç kişiliktir. Hücrelerden sadece biri, diğer halkadan bir kişiyi tanır. Böylece halkalardan birinin kopması durumunda teşkilata büyük bir zarar gelmez. Bk. Ortaylı-Erdinç, *aynı eser*, s. 40.

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

devirerek yerine meşrutî bir yönetim tesis etme arzusu idi (Hanioğlu, 2001, s. 587).

Şerif Mardin, bu cemiyetin kuruluşunu iki ana etmene dayandırmaktadır: Bunlardan ilki, “*Askeri Tıbbiye ve Harbiye’de okuyan gençlerin mesleklerini işbasında olanlardan daha iyi bildikleri*” kanısıydı. Diğeri de sarayın geleneksel “*Usta-Çırak, Pir-Mürid, Yaşlı-Genç, Padişah-Kul, eksenlerini bir dünya görüşü olarak sürdürmesiydi. Genç doktorlar bu ilişkileri ‘çağdışı’ buluyorlardı.*” Aynı dönemde Ermeni İhtilal komitelerinin, devleti dağıtmasına ramak kaldığı şeklindeki telkin, gençleri harekete geçirmeye yeterli oldu (2009, s. 96-97).

İbrahim Temo hatıratında, cemiyeti kurma fikrinin Sarayburnu’nda, Askeriyeye tahsis olunan Gülhane Mektebi adını alan Mekteb-i Tıbbiye’de geliştiğini yazar. Fikir, bir teneffüs esnasında ağaç altında kitap okurken, İshak Sükûti ile sohbeti esnasında üretilmiştir.

Cemiyeti kurmasındaki gerekçe, “*Aziz vatanın bugünkü durumu ve idare tarzıyla yok olup*” gitmesine karşı tedbir almaktır. “*Kuru mülhazalar ve mütalealarda dert*” yanmak yerine faaliyete geçmek “*cemiyet halinde çalışmak lazımdır*”... İkili, Mehmet Reşid’le üç olur. Böylece bir cemiyet kurma işlemi başlatılır. Temo, arkadaşlarını cesaretlendirmek adına, Yunanistan’ın istiklalini kazandıran “*Etnik-i Eterya*” komitesini örnek vererek onları ikna eder.

Ona göre, Etnik-i Eterya komitesini teşkil edenler; Rusya’nın Odessa şehrinde ticaretle meşgul bir meyhaneci ve bir bakkal çırağı ile amcası zengin bir tüccarın yeğeni olan üç Rum’dur. Bu cahil gençler, az zamanda büyük emellerine ulaşırlar. Buradan hareketle, “*Yüksek tahsil görmüş dört tıbbiyeli niçin muvaffak olamamışlar?*” diye arkadaşlarını yüreklendirir. Böylece 1889 senesinin bir Mayıs gününe tesadüf eden bu cemiyet, İbrahim Temo, İshak Sükûti, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet ve onlara hemen katılan Konyalı Hikmet Emin’le birlikte kurulmuş olur (Temo, 1987, s. 13-15). Kısa süre içinde okul içinde bir efsane hâlini alan örgüt, tarihe “*İttihad-ı Osmanî*” olarak geçmiştir. Kurulduktan sonra neredeyse iki yıl boyunca, fikirlerin tıbbiye ve mülkiye talebelerinde yayılması amacıyla, okulun önündeki odun yığınları üzerinde “*Hatab Kırathanesi İçtimai*” adını verdikleri toplantılar düzenlerler (Hanioğlu, 1985, s. 174).

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Yalnız, cemiyetin kuruluşu, hiç de sıradan bir gelişmenin sonucu değildir. Aslında, askerî tıp okulunda gizli örgütün kurulmasından bir yıl önce İbrahim Temo, Brindizi ve Napoli'de bulunmuş, mason localarını ziyaret ederek, Karbonerlerin tarihi ve bunların örgütlenme biçimleri üzerine geniş bilgi topladığı bilinmektedir. Birçok araştırmacı bu gizli örgüt kurma kararının, özellikle o geziden sonra oluştuğunu ifade etmektedir (Petrosyan, 1974, s. 175-178). Burada zihinlere oturmayan bir boşluk bulunmaktadır. Tıbbiye talebesi bir genç, turist olarak geçtiği Brindizi'de masonlar tarafından nasıl tanınıp benimsenivermiştir? Nasıl dışarıdan gelen bir gence, Carbonari tüzüğünü vererek Osmanlı'da bir benzeri örgütün kurulmasını ısmarlamışlardır? Bu sorular, masonluk gibi gizli, kefalet sistemiyle çalışan bir teşkilat için sıradan irtibatla izah edilemeyeceğini düşündürmektedir. O zaman İ. Temo'nun önüne düşen, Carbonari ile güven irtibatını sağlayan birilerinin bulunması gerekmektedir. Muhtemelen ailesinden veya yakın akrabalarından İtalyan masonluğuyla bağı olan birileri kefalet bağı kurmuş olmalıdır. Carbonari, Makedonya Rizorta vb. İtalyan mason localarının Balkan coğrafyasındaki faaliyetleri düşünülürse, ilişkinin bu doğrultuda geliştirildiği tahmin edilebilir.

Zamanla, cemiyete ilişkin mühim toplantılar, okulun az ilerisindeki incir ağacının altında icra edilmeye başlanır. Yaklaşık 12 kişinin katılımıyla gerçekleştirilen görüşmelere, dönemin yüksek rütbeli memurları ile gazetecileri temsilen Hersekli Ali Rüşdi, İzmirli Ali Şefik, Asaf Derviş (Paşa), Muharrem Giridi, Abdullah Cevdet, İshak Sükûti, Şerafeddin Mağmumi, Çerkez Mehmet Reşid, İbrahim Temo ve isimleri bilinmeyen üç kişi katılır. Yapılan ilk toplantıda, Ali Rüşdi'ye reislik, Şerafeddin Mağmumi'ye zabıt katipliği, Asaf Derviş'e kasadarlık vazifesi verilir. İbrahim Temo ise kurucu olarak belirlenip örgüt içinde sıra numaraları belirlenirken kendisine 1/1 kodu verilir. Toplantıda, gizli cemiyete kimlerin kabul edileceğine dair konular görüşüldükten sonra, Osmanlı vatandaşı olup din ve millet ayrımı yapılmaksızın herkesin kabulüne ilişkin karar alınır (Temo, 1987, s. 16-17).

Bu öğrenci hareketlerine katılım sayısı zamanla artar. O nedenle, Mülkiyeli Emin Arslan tarafından, örgüt için bir nizamnamenin hazırlanması gerektiği fikri ortaya atılır. Rumeli Hisarı'ndaki Mülkiye Mektebi tatile girmeden tüzüğün tanzimi için burada toplanılır. Bu iş, Ali Münif ile Mehmet Rauf'a verilmiştir. 39 maddeden oluşan tüzükte, kuruluş

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

amacı açıkça belirtilmiştir. Buna göre mevcut hükümetin eşitlik, hürriyet ve insan haklarını ihlal eden, vatani yabancıların müdahalesine açık hâle düşüren idare şeklini değiştirmek, İslam ve Hristiyan vatandaşları ikaz etmek maksadıyla önceki cemiyet dönüştürülerek Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulur.² Daha sonra bu prensipler, 1897'de Kahire'de bir kitapçık hâlinde basılmıştır (Aslan, 2008, s. 84).

Cemiyet, ilk kurulduğu dönemden itibaren devleti parçalamak isteyenlere karşı açıktan tepkisini göstermiştir. Prensipde hiçbir köken ayrımı yapmadan Osmanlı bütünlüğünü savunan herkesin cemiyete katılabileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte teşkilatın büyük kısmı, Müslüman gençlerden oluşturulmuştur (Semiz, 2014, s. 221). Buna rağmen örgütün, yurt içi ve dışındaki yapılanmasında gayrimüslim isimleri de görmek mümkündür. Bunların arasında, Ahmet Rıza Bey'le birlikte *Meşveret*'i çıkaran Selanikli Albert Fau, Rum asıllı Aristidi Paşa, Lübnanlı Marunî Halil Ganem onlara örnek olarak verilebilir.

II. Abdülhamit, İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin varlığı ve faaliyetlerinden hafiyeler aracılığıyla ilk kez 1892'de haberdar olmuştur. Bu maksatla saray yönetimi, Tıbbiye Mektebi kumandanı olan Ali Saip Paşa'yı görevinden uzaklaştırarak Mehmet Zeki Paşa'yı onun yerine getirmiştir. Böylece bu kurum üzerinde, sıkı bir denetim mekanizması geliştirilmiştir (Aslan, 2008, s. 83).

Osmanlı bünyesinde yaşayan Ermeniler, 1890'lı yıllardan itibaren bağımsız bir Ermeni devleti kurmak amacıyla zaman zaman ayaklanmışlardı. Bu isyanlar arasında Kumkapı İşyani, Merzifon Olayları, 1894'teki Sason İşyani; 1895 yılındaki Bâbîâlî ve Zeytun isyanları; Osmanlı Bankası'nın işgali vb. sayılabilir (Birecikli ve Maden, 2007, s. 401). Osmanlı yönetimi, bu isyanların bazılarını, "*Ermeni Patirtısı*" olarak değerlendirir. Ermeni kalkışmaları bahanesiyle, köklü ıslahat yapma talepleri olan cemiyet, bu durumu lehine kullanmıştır.

İstanbul'da 1894'te, silahlanmış küçük bir Ermeni grubunun Bâbîâlî'ye yürümesi ve daha sonra Osmanlı Bankası'na baskın

² İttihat ve Terakki Cemiyetinin (1907) tüzüğünün, 1961 yılında A. B. Kuran ve T. Z. Tunaya tarafından Romanya'nın Mecidiye kentinde İbrahim Temo'nun kütüphanesinin kalıntıları içinde bulunup orijinali kullanılmıştır. Tunaya, örgütün Karbonerlerin tüzüğüne benzeyen bir tüzüğü olduğunu ileri sürmüştür. Geniş bilgi için bk. Petrosyan, *aynı eser*, s. 13-57.

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

düzenlenmesine karşı, İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetiminden İbrahim Temo, İshak Sükûtî ve Doktor Dobrucalı İsmail İbrahim Efendi bunu fırsata çevirip örgütlerinin imzasıyla hemen bir bildiri metni hazırlarlar. Temo'nun arkadaşlarından Debreli Behçet Efendi'nin evinde, örgütün bilinen ilk propaganda belgelerinin basımını yaparlar (Petrosyan, 1974, s. 179). 15 Rebiülahir 1313/5 Ekim 1895 tarihinde dağıttıkları bildiride, halka řu şekilde hitap ederler:

“Yâ eyyühellezine âmenü la telakku? bi'l-eydüküm ile tehlike? bi-terk el-cihad ve esbâbâ

Vatandaşlar!

- Ermenilerin hod-cinâne olan hareketleri ve pek çok biçarelerin kanlarına girmeleri hepimizi dilhûn itdi. Bu hâller idare-i hâzıra fenâlıklarının neticesi olduğu âşikârdır. Sultan Hamid kendi seyyi'âtını kapatmak için 'âlem-i medeniyete karşu 'umum İslamları kabahatli göstermek istiyor. Şeri'at-ı Muhammediyenin ve Kanun-ı Esasinin bize bahş itdiği hukuk-ı meşru'â-yı istihsâl hayat ve namusumuzu vikâye itmek zamanı geldi. Haydin el birliğiyle İttihad ve ittifakımızı tevsi' idelim. İdare-i hâzıra-yı müstebidanın İslâmiyete 'Osmaniyete sürdüğu lekeyi silelim. İstabdâda karşu hareketle hakk-ı sarîhimizi istirdâd idelim. Sahte nümâyişlere aldanmayalım. Son pişmanlık faide virmez zira mahv oluyoruz. 'Osmanlı İttihâdî ve Terakki Cemiyeti". (BOA, Y. PRK. ASK, no. 107/11/02. Bk EK 1).

İstanbul'da halk korku ve panik içindedir. Bu metinle cemiyet, Osmanlı halkının özgürlüğe kavuşmak istediğini, yapılan ıslahatları kabul ettiğini, cemiyetin bu amaç doğrultusunda hareket ettiğini ifade etmiştir. Bunun için yönetim merkezi olan Yıldız Sarayı'nı basarak padişaha karşı gelmenin gerekli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Böylece İttihat ve Terakki, Ermeni olaylarını kendi lehinde kullanarak hem halkı kışkırtmış hem de kendisine taraftar toplamıştır.

Bâbiâli Sadaret-i Uzma dairesinden Zaptiye Nezaretine gönderilen gizli nitelikli bir yazıda, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti imzasıyla Ayasofya civarına atılan ve birkaç nüshası ele geçirilmiş olan yazılı matbu belgeler hakkında saraya haber verildiği bildirilmiştir. Böyle bir belgeden zabitanın haberi var mı? Sorumluları kimlerdir? Maksatları nedir? Eğer bir malumat yoksa seri bir şekilde tahkikat yapılarak saraya bilgi verilmesi istenmiştir (BOA, Y. PRK.ASK., no. 107/11/01).

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Bu bağlamda yapılan tahkikatlar neticesinde Abdullah Cevdet, İşhak Sükûfî, Şerafeddin Mağmumi, askerî tıp okulu öğrencisi Abdülkerim Sebati ve harp okulu öğretmenlerinden Çürüksulu Ahmed Bey ve Genç Osmanlılardan Ebuzziya Tevfik (ö. 1913) tutuklanarak sürgüne gönderilmiştir (Petrosyan, 1974, s. 181).

Uluslararası basında İttihadî ve Terakki Cemiyet-i Osmaniyesi adlı bir teşkilatın kurulduğundan bahseden ilk yayın, 30 Kasım 1895'te Viyana'da neşredilen *Politische Correspondenz* gazetesi olmuştur (BOA, *HR. SYS.*, no. 190/23/05). Hükûmet yetkilileri, dış basını takip etmektedir. 5 Aralık 1895'te Viyana Sefaretinden bu gazeteye ait haberin tercümesi, Bâbîâlî Hariciye Nezaretine bir telgraf ile bildirilmiştir (BOA, *A.J MKT. MHM.*, no. 535/41/03).

Cemiyetin ikinci büyük faaliyeti, 1896'da yönetimi ele geçirmek için bir hükûmet darbesi hazırlamak olmuştur. Başarısız olan bu suikast girişimini önceden muhbirleri aracılığıyla öğrenen sultan, düzenleyenlerin hızlı bir şekilde yakalanmaları için emir vermiştir. Tutuklanan failerin, devletin uzak bölgelerine sürgün edilmeleri yönünde hüküm verilmiştir. Fakat buna rağmen yurt dışına kaçmayı başaran üyeler; Avrupa'nın bazı şehirlerinde daha güçlü bir biçimde yeniden örgütlenmişlerdir. Cenevre, Kahire ve Paris şubelerinde *Osmanlı*, *Mizan* ve *Meşveret* isimli gazeteleri çıkararak cemiyet fikirlerinin yayılması için çalışmışlardır (Örs, 2013, s. 692). Cemiyet üyelerine karşı alınan bu sürgün kararı, tersine bir etki yaratarak cemiyetin yurt dışında daha da büyümesine sebep olmuştur.

Bir süre sonra Abdullah Cevdet, Roma; İşhak Sükûfî Viyana Osmanlı elçiliklerinde “*tabiplik*” görevine getirildi. Tunalı Hilmi, 1900 yılında, Madrid elçiliğine kâtip oldu. Ancak bunlar, Sultanın verdiği görevleri kabul ettikleri hâlde politik eylemlerini sürdürmüşlerdir. Kahire'de “*Basiretu'ş-Şark*” (1895) ve “*Kanun-ı Esasi*” (1897) adlı gazeteleri yayımladılar. Jön Türk grupları, 1896-1900 yıllarında Romanya (Konstanza, Mecidiye) ve Bulgaristan'da (Ruse, Şumen, Filibe/Plovdiv, Sofya, Vidin, Kazanlık) harekete geçtiler. 1898'de Arnavutluk (İşkodra, Tiran) kolları da hareketlendi. Bu yapıların kurulmasında İbrahim Temo etkili oldu. Temo, Mecidiye'de doktorluk yaparken, Paris, Cenevre ve Kahire ile sürekli temas hâlinde bulunuyordu. Eşi Nafiye Temo'nun anımsadığına göre, Mecidiye'deki evlerinde sığınak vardır. Temo, gelenleri burada saklamakta ve gizlice Paris ya da Cenevre'ye geçmelerine yardım etmekteydi (Petrosyan, 1974, s. 206-207).

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Jön Türklerin Avrupa'daki yayın eylemleri, yönetimi tedirgin ediyordu. Çünkü bu gazete ve broşürler, Osmanlı Devleti'nin sınırları içine girip sivil-asker aydınlar arasında, yönetimle savaş fikrini alevlendiriyordu. Ayrıca makaleler sadece Türkçe değil, büyük Avrupa gazetelerinde de yabancı dillerde yayımlanıyordu. Böylece, kamuoyu önünde Abdülhamit rejimi, açıkça ötekileştiriliyordu (Petrosyan, 1974, s. 197).

Jön Türkler tarafından düzenlenen Paris Kongresi'nden önce Temo'nun yakın arkadaşı Derviş Hima, Roma'da; Ali Rıza Bey, Paris'te faaliyet gösteriyordu. Bu nedenle 5 Mart 1901'de Paris'te Ali Rıza ve Roma'da Derviş Hima tarafından çıkarılan risalelerin yurda girişinin yasaklanması ve girenlerin toplatılması emredildi (BOA, *DH. MKT.*, no. 2457/81). Ayrıca, 16 Nisan 1901'de Derviş Hima'nın "*Cinayet*" ismini verdiği risaleyi Avusturya postaneleri aracılığıyla gönderdiği tespit edilmiş; bunun önüne geçmek amacıyla gerekli tedbirlerin alınması, dönemin Hariciye Nazırı tarafından talep edilmiştir (BOA, *Y. MTV.*, no. 213/178/01).

Osmanlı Devleti'nde yapılması gereken askerî devrim ve bunu gerçekleştirirken yabancı devletlerin burada nasıl rol alacağını belirlemek amacıyla 4 Şubat 1902'de Paris'te Prens Sabahaddin'in öncülüğünde I. Jön Türk Kongresi düzenlendi. Jön Türkler ile II. Abdülhamid muhaliflerinden tanınmış simaların katıldığı bu kongrede, Derviş Hima, İbrahim Temo ve Hoca Kadri gibi Arnavut kökenlilerle; Prens Sabahattin, Dr. Nazım, Ahmet Rıza ve Halil Ganem gibi yetmişe yakın tanınmış isim katılım göstermiştir (Kuran, 2000, s. 189-190). Kongrede Abdülhamid rejimine son verilmesi fikri kabul edilmiştir. Fakat yabancı devletlerin bu duruma müdahale ve desteği konusunda iki farklı görüş ortaya çıkmış ve herhangi bir sonuç elde edilememiştir.

Paris Kongresi'nden sonra çalışmalarına hız veren cemiyet üyelerinden Derviş Hima hakkında, hükümet tarafından 3 Haziran 1902'de İtalya'dan Paris'e uzaklaştırılması kararı alınmıştır. Kısa bir süre sonra Sadrazamın sadarete gönderdiği bir yazıda, Mahmud (Damad) Paşa ile Derviş Hima'nın Paris'ten Milan'a geçtikleri ifade edilmiştir (BOA, *Y. A. HUS*, no. 429/116/01; BOA, *HR. SYS.*, no. 117/55/05).

Bunun üzerine, Roma Sefiri Mustafa Reşid Paşa, İtalya'daki faaliyetlerinden dolayı 24 Haziran 1903'te *Albania* gazetesi yöneticisi

Emin, E. (2023). İttihat-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Derviş Hima Naci'nin, Avrupa'daki firarilerden olması sebebiyle İtalya'dan kovulmasını istemiştir (BOA, *HR. SYS.*, no. 1803/46).

Devlet takibinden dolayı, Avrupa'daki faaliyetlerini yürütmekte zorlanan cemiyet üyeleri, farklı yerlerde toplanmaya devam ederler. 26 Haziran 1903'te Tutrakanlı Hacı Hasan bin Mahmud Efendi'nin evinde Ali Şakir, Arnavud Arif Hikmet ve Cemil ile Mecidiye Kazasından Arnavud İbrahim Temo, Derviş Hima ve Edhem Ruhi gibi kişilerin toplandığına dair Sofya Sefaretine haber verilmiştir. Fakat ihbar asılsız çıkmıştır (BOA, *HR. SFR.*, no. 04/224/02-04). Aradan yaklaşık bir ay geçtikten sonra 26 Temmuz 1903'te Tutrakan'da³ Çerkes Arif Hikmet namıyla bilinen kişinin arkadaşlarından olan Topal Mahmud oğlu Hacı Hasan'ın evinde *Gülşen-i Edep* mecmuası muharrirlerinden olan Cemil, İbrahim Temo ve biraderi Derviş Hima, Şumnulu Mehmed Talat, Rusçuklu Mehmed, Ahmed Zeki ve Paris'ten gelen Edhem Ruhi ile kimliği belirsiz iki kişinin katılımıyla bir toplantı düzenlenmiştir. Burada alınan kararlara dair herhangi bir malumat olmadığından bu konunun araştırılması Bulgaristan Komiserliği'nden istenmiştir (BOA, *HR. SFR.*, no. 04/369/80). Hatta aynı dönemde Derviş Hima'nın Avrupa'ya gitmek için talep etmiş olduğu pasaport başvurusu, Dışışleri Bakanlığınca reddedilmiştir (BOA, *HR. İD.*, no. 68/45/01-03).

Jön Türkler arasında aslında bir birlik yoktur. Görülen fikir ayrılıkları, onları kendi içinde kutuplaşmaya itmektedir. Bu nedenle Talat Paşa'nın önderliğinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, ön plana çıkmıştır. Bu yapılanma, 1906 yılında Mehmet Tahir Bey başkanlığında Talat, Mithat Şükrü ve İsmail Canbolat beylerin de katılımıyla Selanik'te kuruldu (Hanioglu, 2010, s. 502-503; Uzunçarşılı, 1956, s. 105). Kurulduktan kısa bir süre sonra ilk şube, Manastır'da 30 Aralık 1906'da açılmıştır (Karabekir, 2005, s. 141).

Baltık Körfezi'ndeki Reval Limanı'nda 1908'de Rus Çarı II. Nicola ile İngiltere Kralı VII. Edward'ın görüşmesi, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetini harekete geçirdi (Eyicil, 2002, s. 419-420). Bu bağlamda II. Meşrutiyeti ilan ettirmek amacıyla 24 Haziran 1908'de Enver Paşa dağa çıkarak bir ihtilal başlattı ve meşrutiyetin kabul edilmesinin ilk adımlarını attı (*Enver Paşa'nın Anıları*, 1991, s. 57-74). Ardından, Resne

³ Tutrakan, günümüzde Bulgaristan'da Silistre'ye bağlı bir ilçedir.

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Tabur Kumandanı olan Resneli Niyazi Bey de 3 Temmuz 1908'de dağa çıkarak bir isyan hareketi başlattı, yanına aldığı asker ve halktan oluşan kuvvetlerle, hürriyet için isyan ettiğini bildirdi (Uzunçarşılı, 1956, s. 108). Aradan birkaç gün geçtikten sonra Manastır'a gelmiş olan şemsi Paşa, Resne'ye hareket etmeye hazırlandığı sırada telgrafhaneden çıkarken silahla vurularak orada öldürüldü (BOA, *Y. MTV.*, no. 312/63). Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 yılında silahlı bir hareketle, Sultan Abdülhamid'e Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koydurarak 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyeti ilan ettirmiş oldu (BOA, *Y. EE.*, no. 71/52).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da faaliyetlerine devam eden cemiyet üyelerinden Derviş Hima, Avrupa'dan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmak için İşkodra'ya geçmiştir. Hima, beraberinde getirmiş olduğu önemli evrakları, postaneden şifreli bir telgrafla cemiyete göndermek isteyince bu vesika, ulaşması gereken yere gönderilmeden 14 Eylül 1908 tarihinde güvenlik sebebiyle adliyeye sevk edilmiştir (EK 2). (BOA, *DH. şFR.*, no. 405/3; BOA, *DH. şFR.*, no. 404/64). 13 Eylül 1909'da Ohri Müslüman halkının, İttihat Terakki ve Bashkim Kulübü taraftarı olarak ikiye ayrıldığı ve büyük bir kalabalık toplandığı için, hadise çıkmasını önlemek amacıyla, Sturuga'ya asker sevk edildiği görülmüştür (BOA, *DH. MUI.*, no. 14/34/03). Buradan hareketle cemiyetin, Arnavutluk'ta bir isyan hareketi başlatarak bağımsızlık ilan etmek istediği anlaşılmaktadır.

Bu konuda Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 25 Mayıs 1914'te Roma'dan yazılan mektupta, Derviş Hima'nın, Esad Paşa'nın görevden alınması için bir isyan hareketi düzenlediği bildirilir. Ayrıca onun, Avusturya-Macaristan'ın maaşlı bir ajanı olduğu ifade edilir. Ayrıca Hima'nın, son günlerde Arnavutluk'ta, İtalyan etkisinin azaltılması için Arnavutları kışkırttığı da dile getirilir (BOA, *HR. SYS.*, no. 2919/31).

İttihat ve Terakki üyeleri içindeki farklılık, devleti kontrol altına alıncaya kadar devam etmiştir. Yönetime geldikten sonra cemiyet, merkezî yönetimi güçlendirmeyi öne çıkartır. Meşrutiyet'ten sonra yönetimi ele geçiren cemiyet, parti faaliyetlerinin yürütülmesi ve geliştirilmesi amacıyla İttihat ve Terakki binasının tamiri için Merkez-i Umumi veznesinden 18 altın alarak bunu gerçekleştirir (BOA, *MLEEM.*, no. 1233/19). I. Dünya Savaşı'nda faaliyetlerine devam edemeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, savaş sonrasında Rumeli Hisarı'nda bulunan kulüp

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

merkezini 1 Nisan 1919'da kapatma kararı alır (BOA, *DH. KMS.*, no. 50/64). Artık cemiyet için, sahneden çekilme zamanı gelmiştir.

İbrahim Temo'nun Hayatı

Dr. İbrahim Temo, Osmanlı devrinde Manastır Vilâyetine bağlı Ohri Kazasının nahiyesi durumundaki Struga'da Mart 1865'te doğmuştur. Asıl adı İbrâhim Edhem'dir. Babası, Arnavutluk'ta "*Soylular*" olarak tanınan bir Müslüman aileden gelmektedir. Daha sonra soyadı hâline gelen "*Temo*" lakabı, Edhem isminin kısaltması olarak arkadaşları tarafından kendisine takılmıştır (Hanioglu, 2000, s. 354).

Dr. Temo'nun ataları, köken olarak Mati kazasının Sokol/Gurabardh (Beyaz taş) köyünden gelmektedir. Yani köy kökeni İskanderbeg⁴ (Gjergj Kastriot) zamanına dayandırılmaktadır. İbrahim Temo ve kardeşleri Abdullah ve Nuri beyler de Arnavut millî hareketine önemli katkıda bulunmuş kimselerdir (Muço, 2012, s. 4-6).

İlk tahsilini Struga'da gören Temo, burada Arapça, Farsça ve Fransızca'yı öğrenmiş; daha sonra fark derslerini alarak mezun olmuştur. Oradan tıp okumak amacıyla İstanbul'a gelmiştir. Burada kendi gibi Arnavut olan Armonikçi Hayri, Tiranlı İsmail Bey Toptani, jeoloji öğretmeni müderris İbrahim Paşa ve Haydar Bloşmi ile tanışmıştır. Onların aracılığıyla Ahırkapı'da Tıbbiyeye kayıt yaptırmıştır. Çok geçmeden arkadaşlarıyla okulun boykotunda tanışıp, yönetime karşı fikirlerin uyanmaya başladığı bir döneme girdiği görölmüştür (Temo, 1987, s. 5-9).

Okul yıllarında iki-üç defa tutuklanan Temo, her seferinde beraat etmeyi başarmıştır. 1892'de *Dailkelp* (Kuduz hastalığı) üzerine bir tez hazırlayarak mezun olmuştur. Dr. Temo'nun, *Aile Tabibi*, *Tegaddi ve Devam-ı Hayat*, *Tâbâbet-i 'Avâm* ve *Hifz-ı Sıhha* gibi birkaç kitap ve makalesi de yayımlanmıştı. 1893 senesinin Mart ayında bir grup öğrenciyle birlikte Haydarpaşa Hastanesi'nde stajyer doktor olarak çalışmaya başladı (Temo, 1987, s. 19-32).

⁴ İskender Bey, 1443'te II. Murad dönemindeki Niş Muharebesi sırasında padişaha baş kaldırmış, Arnavutlar gözünde ulusal bir halk kahramanıdır.

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Dr. İbrahim Temo, 1400 kuruş aylıkla 19 Ocak 1909'da Üsküdar'daki Haydarpaşa Hastanesi'ne⁵ tayin olmuştur. Burada yedi ay gibi kısa bir süre görev yaptıktan sonra 14 Ağustos 1909'da 1200 kuruş maaşla Beyoğlu Polis Müdürlüğü'ne hekim olarak tayin edilmiştir (BOA, *DH. EUM. MH.*, no. 11/46/01; BOA, *DH. EUM. MH.*, no. 11/46/02-05; BOA, *DH. MUI.*, no. 03/67/01). Kendisi 26 Ekim 1909 Darülaceze müdürlüğü görevine geri getirildikten sonra görevinden istifa etmiştir (BOA, *DH. MUI.*, no. 27/40/01; BOA, *DH. MUI.*, no. 36/79/01-03; BOA, *DH. EUM. MH.*, no. 11/46/06-08; BOA, *DH. EUM. THR.*, no. 23/16/01; BOA, *DH. MUI.*, no. 49/20/02). İbrahim Temo, Edirne Vilayetinde 28 Ocak 1911'de Kolera hastalığının tedavisi için heyet-i sıhhiye reisi yapıldı. Azadan Doktor İbrahim Nazmi Bey'le beraber bir rapor hazırlayıp koleranın önlenmesi için çalışmalar yaptılar (BOA, *DH. EUM. THR.*, no. 53/12/01).

Düşünce Yapısı

İbrahim Temo, yaşanan sosyal, siyasi olaylar karşısında dönemin anlayışından oldukça farklı bir bakış açısına sahip biri idi. XIX. yüzyılın sonlarında o, devrim anlamında Türk halkını, II. Sultan Abdülhamit ve emrindeki yöneticilere karşı savaşa teşvik ediyordu. Ona göre, devletin içinde bulunduğu kriz durumunu çözmek için, gelişme kaydetmiş Avrupa ülkelerinin izlediği yolun aynısını takip etmek gerekiyordu. Bu nedenle İngiltere ve Rusya'yı kendine örnek alıp birtakım değerlendirmelerde bulunuyordu.

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Arnavut entelektüeller ile İbrahim Temo, daha güçlü bir bağ kurmuşlardı. Artık onlar, II. Abdülhamit yönetimine karşı gelerek Arnavutluk'un bağımsızlığı için mücadele etme niyetindeydiler. Bu nedenle devletin yaşadığı bu zor günlerde, ayrılık için en fazla kışkırtılan halklar; Romen ve Arnavutlar olmuştur (Muço, 2012, s. 25, 47-49).

Temo, Jön Türk aydınları ile yapılan Paris Kongresi'nde (1902), Jön Türk gruplarının sadece mevcut hükümeti eleştirmekle yetindiklerini görmüştür. Olası bir idare değişikliğinde herhangi bir hazırlıklarının

⁵ Günümüzde burası SBÜ Haydarpaşa Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi olarak kullanılmaktadır.

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

olmadığının farkına varmıştır. Bu nedenle toplantıda beklediği ilgi ve desteği göremeyince altı ay daha Paris'te kalıp kendini geliştirdikten sonra 1895'te deniz yoluyla Romanya'ya dönmüştür. Buraya yerleştikten sonra Romence öğrendi. Aynı zamanda o, Arnavut nüfuzunu da kullanarak, Balkanlarda şubeler açarak bu sahada etkin oldu. Buna bağlı olarak Bulgaristan'da Vidin, Tutrakan, Rusçuk, Varna, Filibe ve Sofya; Romanya'da Köstence ve Dobruca gibi kasaba ve köylerde şubeler açarak fikirlerini yaymaya devam etmiştir. Yine bu sırada Romanya'da 1898 tarihinde *Sada-yı Millet* adıyla bir gazete çıkarmaya başlamıştır (Çelik, 2010, s. 370; Soysal, 2018, s. 529-531).

Temo'nun Yürüttüğü Faaliyetler

Arkadaşları ile cemiyeti kurduktan sonra Ohri'ye şube açmak için gönderilen Temo'ya, arkadaşları tarafından içi başaracağına inandıkları için tabiatına uygun bir lakap olan "*Pierre Termit*" (ihtilalci) ismi verilir. Cemiyeti kurduktan sonra toplantılar tertip eden Temo; harbiye, mülkiye mektebi ve subaylar arasından tekkelere kadar yayılmayı sağlamıştır (Temo, 1987, s. 18-19).

Kosova'da başlayan ayaklanmalar, yabancı konsolosluklar vasıtasıyla verilen talimatlarla irtibatlıdır. Onlara yapılması gerekenleri içeren mektuplar gönderilmiştir. Ayrıca Selanik'te gizli adreslere gazeteler, ilanlar, Paris kararları gizlice gönderilmiştir. Dobruca ve Bulgaristan'da faaliyette bulunan Derviş Hima, Dr. Ahmet Vehbi, Ali şakir (asıl ismi Arif), Tarsusizade şair Münif, Bulgaristan'ın Türk kasabalarında öğretmenlik yaparak propagandalar düzenlemişlerdir. Ohri ve Struga'da fedailer, hürriyet adına topladıkları fedakâr ve gönüllü askerlerle, Kosova Arnavutlarının isyanı ve meşrutiyet için ayaklanmaları sağlanır. Ardından idare teslim alındıktan sonra Temo, Köstence'ye geri dönmüştür (Temo, 1987, s. 101-102; 177-178).

Balkan Harbi'nin başlamasının ardından Romanya, yedi kişilik bir Salib-i ahmer (Kızılhaç) heyetini İstanbul'a göndermiştir. Bu heyetin başında İbrahim Temo vardı. Heyetin geriye kalanı, Makedonya Romenlerinden oluşmakta idi. Onlar Mütareke'ye kadar (1918) Osmanlı Devleti adına hizmet etmişlerdir.

Temo, Paris Kongresi'nde Arnavutluk haklarının müdafaası için halk tarafından önerilip delege olarak seçilmişti. Yunanlıların Türkiye'ye

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

üstünlük sağlamaması için Türkiye'ye destek olmuş ve kararları Türkiye'nin reddetmesi gerektiğini orada görüştüğü Türk delegelere iletmiş, onları protesto etmelerini önermiştir. Arnavutluk topraklarının genişlemesi için çalışmalar yaparak başarılı olmuştur (Temo, 1987, s. 225-238).

Romanya'da 1906 yılının sonlarına doğru üç Arnavut cemiyetinin birleşmesi (Dituria, Drita ve Speresia) ile Bashkim Cemiyeti oluşturuldu. Bashkim ismi hem Arnavutların birliğı hem de 1908 İhtilali sırasında İttihatçılarla yapılan iş birliğı anlamında Osmanlı birliğini de kapsamakta idi (Çelik, 2010, s. 85-86).

İbrahim Temo'nun İstanbul'da iken katıldığı en önemli eylem, 5 Ekim 1895'te cemiyete ait beyannameyi hazırlayarak dağıtmaktı. Bu bildiride, sıkıntıların II. Abdülhamid yönetiminden kaynaklandığı ve hürriyet talepleri açıkça ifade ediliyordu. Ayrıca Fransızca bir mektup kaleme alan Temo, yabancıların dikkatlerini bu konu üzerine çekmeyi hedeflemiştir. Onun yaptığı, başta Ermeni terör örgütleri olmak üzere, Osmanlı Devleti ile mücadele edenlerin uyguladığı en yaygın usuldü. Eylem sırasında yakalanan Temo, delil yetersizliğinden serbest kalınca sürgün olarak Ergani'ye gönderilmiş; bu sırada Romanya'ya kaçmış ve bir süre sonra cemiyetin Balkanlardaki lideri durumuna gelmişti. Yurt dışı bağlantıları güçlü olan Temo, cemiyetin II. Abdülhamid'e karşı düzenlediğı suikastlarda aktif rol almıştır (Hanioğlu, 1985, s. 123, 262).

Sonuç

Osmanlı Devleti, gerileme dönemine girdikten sonra, Batı'nın üstünlüğü anlaşılmış, Batı örnek alınarak ıslahatlar yapılmaya başlanmış, bu nedenle modernleşme süreci hız kazanmıştır.

Avrupa'da kurulan daimî elçilikler, buralara gönderilen öğrenciler, Batı tarzı askerî birlikler ve okulların açılmasının yanı sıra 1889 tarihinde bir grup askerî tıbbiye talebesi tarafından (İbrahim Temo, İshak Sükûtî, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet ve Konyalı Hikmet Emin) "*İttihad-ı Osmanî*" cemiyetini kurdular. Bu cemiyet, daha sonra "*İttihat ve Terakkî*" adını alarak tarih sahnesine çıktı. Onların siyasi yapıyla çatışan faaliyetleri, Osmanlı'nın yönetim tarzında, modernleşme sürecinde etkin bir rol oynadı.

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Cemiyetin kuruluş amacının, II. Abdülhamid yönetimine karşı mücadele vermek, Kanun-ı Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak ve Meşrutiyeti ilan ettirmek, herkese eşitlik, adalet, özgürlük sağlamak; Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu durumdan kurtarma çabası olduğu vurgulanıyordu. Ama aslında derinlerde, İbrahim Temo'nun Arnavutluk'un bağımsızlığını kazanmasına yönelik bir fikrinin olduğu da aşikârdı.

Kaynaklarda verilen bilgilerden hareketle Temo'nun Napoli ve Brindizi'de İtalyan Karbonari Cemiyeti ve mason localarını ziyaret ettiği; buraya üye olduğu, masonluk düşüncesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Ermeni ve Arnavut ayrılıkçı örgütleriyle iş birliği yapması da yukarıda ele alınan Arnavutluk'un bağımsızlığı fikrini destekler nitelikte olduğu söylenebilir.

Örgüt yapılanma şeklinin, Karbonari'deki gibi hücre tipi olması yani her hücreye ve kişiye bir sıra numarasının verilmesi; örgüte mensup kişilerin müstear isim kullanması, bu cemiyetle bağlantılı olduğu düşüncesini ortaya koymaktadır.

Başlarda gizli oluşum faaliyetleri gösteren “İttihad-ı Osmanî” cemiyeti, Abdülhamid rejiminin son bulması gerektiği ve Batı'nın örnek alınmasıyla sorunların hallolacağı düşüncesinde idi. Bu süreçte üye sayısının arttığı bilinmektedir. Ermenilerin, Bâbîâlî ve Osmanlı Bankası'nı basmasından sonra ilk faaliyetleri, el ilanları basarak halkı ayaklandırmaya çalışmak olmuştur. Abdülhamid'in bu cemiyeti haber almasıyla birlikte üyeleri tutuklanarak sürgün edilmiştir.

Yurt dışına kaçmayı başaran üyeler, Paris'te Ahmet Rıza'nın çevresinde bir araya gelerek daha da güçlenmişlerdir. Faaliyetlerini yurt dışında gazete ve dergi yoluyla sürdürmüşlerdir. Mizancı Murat'ın *Mizan*; özellikle Ahmet Rıza'nın çıkarttığı *Meşveret* gazetesi ve onun Fransızca eki, uluslararası başında büyük yankılar yapmıştır. Paris'in dışında Mısır, Cenevre gibi şubeleri de açılan örgütün, faaliyet alanlarının genişlemesiyle birlikte taraftarları daha da çoğalmıştır.

Bu cemiyetin icraatları, sadece gazete neşriyatı ile kalmamış, aynı zamanda çeşitli zamanlarda darbe girişimleri; darbe, işin içinde olduğu için, silahlı veya vurucu timleri olmuştur. Paris'te düzenlenen Jön Türk Kongreleri, propaganda faaliyetleri ve silahlı ayaklanma gibi faaliyetlerinin güçlenme çabaları olarak diğerlerine eklenmektedir. 24

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'i ilan ettirmiş, 31 Mart Vak'asında amacına ulaşmıştır. Ardından ileriki yıllarda siyasal bir parti olarak varlığını sürdürmüştür. I. Dünya Savaşı'ndan (1914-1918) sonra yönetimdeki kişiler, yurt dışına kaçmış ve cemiyeti kapatma kararı almışlardır.

Dikkat çeken diğer bir husus, İbrahim Temo'nun düşünce yapısı ve faaliyetleridir. Osmanlı'yı kurtarmak adına çıktığı yolda, Arnavutluk'un bağımsızlığına yönelik çalışmalar düzenlemesi, niyetinin halis ve Osmanlı'yı kurtarmak olmadığını göstermektedir. Paris Kongresi'nde Türk delegelere Yunanlılara karşı direnme ve onların görüşlerini reddetmeleri için teşvikte bulunması, Romanya vatandaşlığına geçtikten sonra Osmanlı'nın katıldığı savaşta bir Kızılhaç heyetiyle İstanbul'a gelerek Mütareke'ye kadar burada görev alması, kendini hem Osmanlı hem de Arnavut milletine mensup olarak görmesi ve faaliyetlerini ona göre düzenlemiş olması, ihtilalci tavrının sonraki dönemlerde de devam ettiğini göstermektedir. Bu aydın tipi, Osmanlı Devleti'nin yıkılış döneminin önde gelen örneklerinden biri durumundadır. Onların iyi anlaşılması, çöküş sürecini izahta da elverişli olacaktır.

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

(BOA), A. } *MKT. MHM.*, no. 535/41/03.

BOA, *DH. EUM. MH.*, no. 11/46/01-08.

BOA, *DH. EUM. THR.*, no. 23/16/01; 53/12/01.

BOA, *DH. KMS.*, no. 50/64.

BOA, *DH. MKT.*, no. 2457/81.

BOA, *DH. MUI.*, no. 03/67/01; 14/34/03; 27/40/01; 36/79/01-03; 49/20/02.

BOA, *DH. şFR.*, no. 404/64; 405/3.

BOA, *HR. İD.*, no. 68/45/01-03.

BOA, *HR. SFR.*, no. 04/224/02-04; 04/369/80.

BOA, *HR. SYS.*, no. 117/55/05; 190/23/05; 1803/46; 2919/31.

BOA, *ML.EEM.*, no. 1233/19.

BOA, *Y. A. HUS*, no. 429/116/01.

BOA, *Y. EE.*, no. 71/52.

BOA, *Y. MTV.*, no. 213/178/01; 312/63.

BOA, *Y. PRK.ASK*, no. 107/11/01-02.

Diğer Kaynaklar

Akşın, S. (2007). *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Aslan, T. (2008). İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne. *Bilig*, (47), 79-120.

Berkes, N. (2019). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Beydilli, K. (2013). Yeni Osmanlılar Cemiyeti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 43, 430-433. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

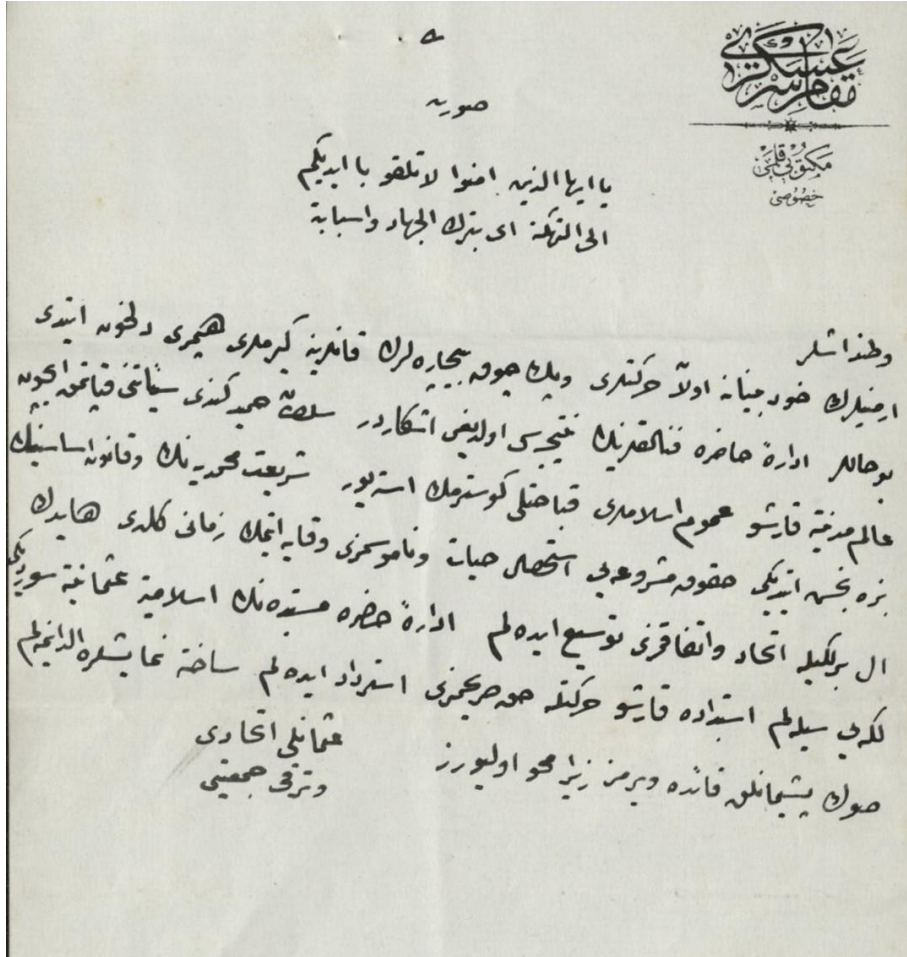
- Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862
- Birecikli, İ. ve Maden, F. (2007). Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamid'e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 23(67-68-69), 399-424.
- Çelik, B. (2010). Romanya'da Bir Jön Türk: İbrahim (Ethem) Temo ve Romanya'daki Faaliyetleri. *History Studies*, (2), 363-375.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, (1990). *Devlet Adamlarına Öğütler*. H. R. Uğural (Der.), İzmir: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Efe, İ. (2017). Gizli Muhalif Bir Hareketten İktidara: İttihat ve Terakki Cemiyeti. *ASOS JOURNAL, The Journal of Academic Social Science*, (62), 277-290.
- Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908*. (1991). H. E. Cengiz (Haz.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Eyicil, A. (2002). Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti. *Türkler Ansiklopedisi*, 13, 404-437. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gencer, M. (2008). Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri. *Turkish Studies*, 3(2), 354-369.
- Hanioğlu, M. ř. (2000). İbrâhim Temo. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21, 354-355. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hanioğlu, M. ř. (2001). Jön Türkler. *DİA*, 23, 584-587. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hanioğlu, M. ř. (2010). Talat Paşa. *DİA*, 39, 502-503. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hanioğlu, M. ř. (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hanioğlu, M. ř. (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnalcık, H. (1964a). Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu. *Belleten*, 28(112), 603-622.
- İnalcık, H. (1964b). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Etkileri. *Belleten*, 28(112), 623-690.
- Karabekir, K. (2005). *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*. İstanbul: Emre Yayınları.

- Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862
- Karal, E. Z. (1964). Gülhane Hatt-ı Hümâyunda Batının Etkisi. *Bellekten*, 28(112), 581-602.
- Karpat, K. H. (2019). *Osmanlı Modernleşmesi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kocabaş, S. (1991). *Kendi İtiraflarıyla Jön Türkler Nerede Yanıldı? 1890-1918*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- Koçi Bey Risalesi*. (2000). Y. Kurt (Haz.), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Koray, E. (1983). Yeni Osmanlılar. *Bellekten*, 47(186), 563-582.
- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Küçük, C. (1988a). Abdülaziz. *DİA*, 1, 179-185. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Küçük, C. (1988b). Abdülhamid II. *DİA*, 1, 216-224. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Küçük, C. (1993). Çırağan Vak'ası. *DİA*, 8, 306-307. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Lewis, B. (2015). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. B. Turna (Çev.), Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Mardin, ř. (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğusu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, ř. (2009). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Muço, E. (2012). *İbrahim Temo'nun Hayatı Faaliyetleri ve Fikirleri*. (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ortaylı, İ. ve Erdiñ, E. ř. (2016). *İttihat ve Terakki Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler*. A. Çeker (Haz.), İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2010). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Örs, O. (2013). Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti. *Atatürk Yolu Dergisi*, (51), 679-716.
- Petrosyan, Y. A. (1974). *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*. M. Beyhan-A. Hacıhasanoğlu (Çev.), Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862
- Semiz, Y. (2014). İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (35), 217-244.
- Soysal, M. (2018). II. Meşrutiyet'te Rol Oynamış İki Ohrili: İbrahim Temo ve Eyüp Sabri. *Tarih Okulu Dergisi*, (37), 520-548.
- Temo, İ. (1987). *İttihat ve Terakki Anılarım*. İstanbul: Arba Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye'de Siyasi Partiler, II Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1956). 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar. *Belleten*, 20(70), 103-174.
- Ülken, H. Z. (2021). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2010). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. N. Salihoğlu (Çev.), İstanbul: Bağlam Yayınları.

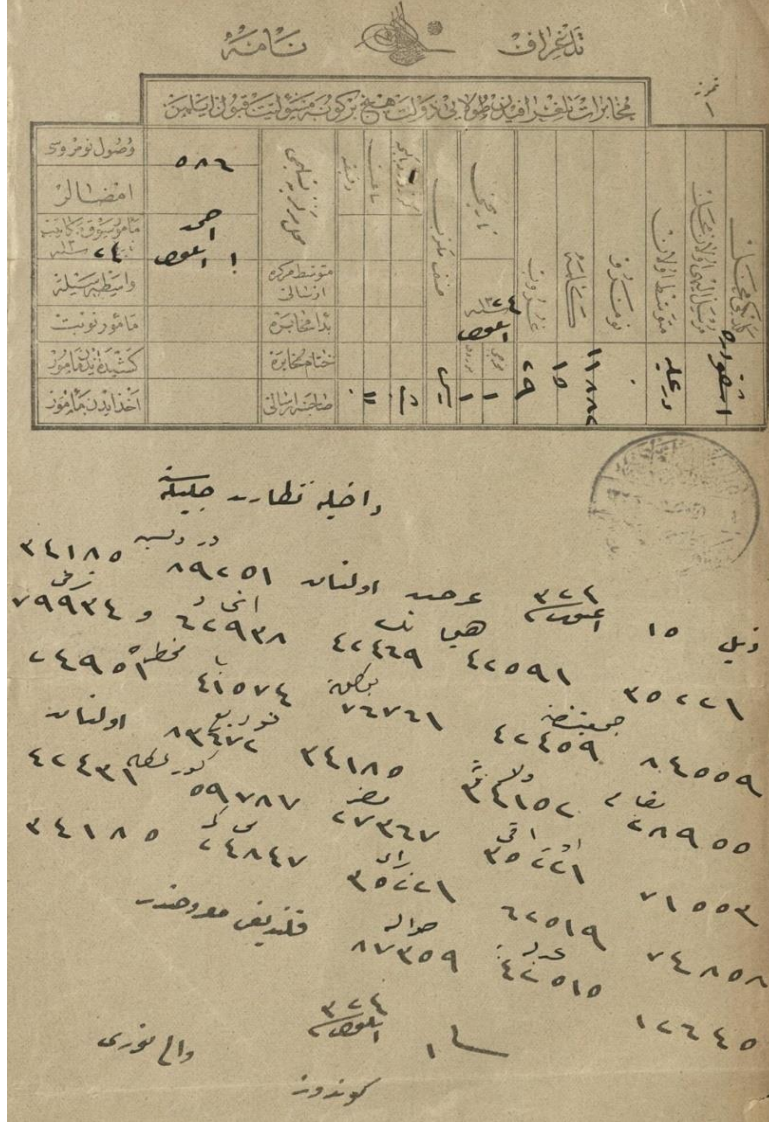
Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

EKLER

EK 1: İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından hazırlanıp Ayasofya'da dağıtılan bildirinın sureti (BOA, Y. PRK. ASK. 107/11/02).

Emin, E. (2023). İttihad-ı Osmanî'nin kuruluşu ve Osmanlı'nın yıkılış sürecinde İbrahim Temo'nun etkisi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 1-26. DOI: 10.54557/karataysad.1336862

EK 2: Derviş Hima'nın İşkodra'ya geldikten sonra cemiyet üyeleri ile haberleşmek amacıyla gönderdiği şifreli telgrafın sureti (BOA, DH. ŞFR. 405/3/01).